

УДК 35.071.1

*В. В. Нікітін,*к.і.н., доц., професор кафедри державного управління ХарPI НАДУ,
м. Харків

ФОРМУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПРАЦЯХ АРІСТОТЕЛЯ ТА ЙОГО ПОСЛІДОВНИКІВ

У статті вперше у вітчизняній науці державного управління досліджено походження й автентичне значення античної та середньовічної термінології громадянського суспільства, узагальнено погляди вітчизняних і закордонних авторів стосовно етимології та сутності основних термінів, уточнено поширені у науці погляди щодо змісту понятійної бази феномена громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, Арістотель, античний поліс, громадська спільнота, політична асоціація, місто-держава.

Постановка проблеми. Термінологічним аспектам теорії громадянського суспільства присвячено в Україні відносно невелику кількість публікацій, серед яких обмаль самостійних розвідок, що ґрунтуються на дослідженні оригінальних джерел. На жаль, багатьом із них властиві однакові недоліки, пов'язані з некоректним відображенням основних термінів, прикрими неточностями при перекладі, ігноруванням соціально-економічних і культурних реалій, за умов яких вживалися конкретні терміни. Кожний феномен соціального та політичного буття відображається у певних поняттях, які в науковому пізнанні позначаються через загальноприйняті терміни. Термінологічні помилки можуть привести до значних викривлень сутності понять, невірної трактовки подій, їх причин і наслідків. Особливо це стосується питань, що мають велике суспільно-політичне значення. Серед них, без сумніву, знаходяться й проблеми становлення громадянського суспільства, їх віддзеркалення, узагальнення та осмислення в суспільній думці та науковому середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням термінології в контексті виникнення ідеї громадянського суспільства присвятили свої розвідки вітчизняні дослідники В. Бондаренко, В. Горленко, А. Карась,

С. Крупнов, А. Мерник, С. Третяк, О. Чабан, Г. Щедрова та ін. Серед них найбільш змістовною є монографія проф. А. Карася [5], якій, на жаль, також властиві вказані вище недоліки як загального характеру, так і спеціально термінологічного. Автор користується українськомовним перекладом «Політики» Арістотеля [3], що має популярний характер і практично позбавлений науково-термінологічного апарату. Так, А. Карась, здійснюючи аналіз громадянської спільності в Арістотеля, звертається до поняття «держава», хоча у працях давньогрецького філософа та його сучасників взагалі не використовувалося іншого терміна, ніж поліс, сутність якого не зовсім збігається з модерним розумінням держави. З'ясування громадсько-політичної природи античного полісу є самостійною науковою проблемою, вирішенню якої частково присвячена наша робота. Без спеціального дослідження оригінального термінологічного апарату Арістотеля, як і всіх інших класичних авторів, будь-які висновки щодо їх змісту та значення втрачають науковий сенс.

Серед західних авторів, які обрали метою своїх розвідок аналіз термінології громадянського суспільства, слід назвати Е. Блека, Д. Кола, Б. Девіля, Дж. Еренберга, П. Холберга, Дж. Кіна, Ф. Міллера мол., Дж. Шмідта та ін. Велику роль у становленні даної сфери наукових досліджень відіграли сучасні перекладачі та коментатори творів Платона і Арістотеля Е. Баркер, А. Блум, Б. Джоветт, П. Пелегрін, Г. Рекхем, Ф. Зуземіль та ін. Їх найцікавіші нароби, присвячені термінологічним вимірам громадянського суспільства, викладено далі при розгляді відповідних проблем.

Метою статті є, по-перше, встановлення на основі аналізу першоджерел автентичного значення оригінальної античної та середньовічної термінології, по-друге, узагальнення поглядів вітчизняних та закордонних науковців стосовно етимології та сутності основних термінів, і, по-третє – уточнення поширених у науці поглядів щодо змісту понятійної бази дослідження феномена громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку оксфордського професора Л. Зідентопа, громадянське суспільство виникло як сплав грецької

філософії, римського права і християнської теології [4, с. 70]. У даній статті увагу акцентовано на деяких термінологічних аспектах виникнення ідеї громадянського суспільства в античному світі. Питання, пов'язані з впливом християнської теології на подальший розвиток цієї ідеї, розглядатимуться в наступній розвідці.

Термін «громадянське суспільство» (англ. *civil society*, фр. *société civile*) походить від латинського «*societas civilis*», який, у свою чергу, має коріння в давньогрецькій політичній думці. Саме давньогрецький мислитель Арістотель (384–322 рр. до н.е.) першим звернувся до аналізу поняття громадянського суспільства як окремого соціально-економічного феномену, що існує поза зовнішнім примусом. Йому ж належить пріоритет у започаткуванні відповідної термінології [14, с. 17; 15, с. XVII; 18, с. 136; 26, с. 44, 59-60]. Арістотелева концепція політичної асоціації (*κοινωνία ή πολιτική*), за визначенням авторів Міжнародної енциклопедії громадянського суспільства, практично є еквівалентом громадянського суспільства у модерному сенсі [21, с. 383-384]. Для Арістотеля, додає професор Дж. Кін, громадянське суспільство (*κοινωνία ή πολιτική*) – це суспільство (поліс), що вміщає та підпорядковує собі всі інші спільноти. Тому в європейській науковій традиції громадянське суспільство вважається співрозмірним (*conterminous*) державі [22, с. 35-36].

Професор політичних наук університету Лонг Айленд (США) Дж. Еренберг серед складових громадянського суспільства за Арістотелем називає діалог, самоврядування і взаємне визнання. Громадянське суспільство ґрунтується на повазі до різноманітності, поєднаній з потягом до всебічності. У баченні давньогрецького філософа, узагальнює Дж. Еренберг, громадянське суспільство організується навколо міжособистісних відносин друзів, чия «некваплива аристократична доброзичливість дозволила їм виявити та визначити суспільне благо» [19, с. XI].

Німецькомовні видавці та коментатори «Політики» Арістотеля XIX-XX ст. (Ф. Зуземіль, Я. Бернайс, О. Гігон, М. Аренхевель та ін.) для позначення поліса вживають термін «*Staat*» (державна), а *κοινωνία* тлумачать як *Gemeinschaft*

(співтовариство, спільнота, спорідненість), яке відрізняють від суспільства додержавної епохи (*vorstaatliche Gesellschaft*). За Ф. Зуземілем поняття «κοινωνία ἢ πολιτική» означає «громадянське суспільство» (*staatsbürgerliche Gemeinschaft*), а за О. Гігоном – «політичне співтовариство» (*die staatliche Gemeinschaft*). М. Аренхевель вважає *κοινωνία ἢ πολιτική* «вільною асоціацією однодумців» (*herrschaftsfreien Assoziation von Gleichgesinnten*) [11, с. 58].

У франкомовних виданнях XIX ст. (J.-F. Champagne, V. Saint-Hilaire) πόλις перекладався як держава (*État*), а *κοινωνία ἢ πολιτική* – як політична асоціація (*association politique*). У новітніх публікаціях поширені терміни *cité* (міська громада) та *communauté politique* (політичне співтовариство). Р. Лаудані (дослідник з університету Болоньї) вказує на прямий зв'язок між *κοινωνία ἢ πολιτική* Арістотеля і сучасним поняттям *communauté politique*. На його думку, громадянське суспільство (*société civile*) є співтовариством громадян (*communauté des citoyens*), створеним для досягнення кращого життя [23].

Поширені й альтернативні судження. Деякі автори вважають, що сучасне поняття «громадянське суспільство» лише ззовні нагадує *κοινωνία ἢ πολιτική* Арістотеля, тому що для стародавніх греків громадянське суспільство перш за все було категорією морального порядку, а не правового як за модерних часів. Професор паризького Інституту політичних досліджень Д. Кол  називає *κοινωνία ἢ πολιτική* умовним еквівалентом модерної правової держави, оскільки в межах класичного поліса права його громадян захищалися, якщо не законами, то принципами моралі [15, с. 48]. На думку проф. А. Карася, *politike koinonia* (латинська транслітерація) – це соціальний стан, «що продукує взаємодоповнення груп та спільнот, ніби притягуючи до множини частин відчуття можливої цілісності» [5, с. 23].

Проаналізуємо основні терміни, що називалися раніше. Для Арістотеля поліс – це самоуправний колектив громадян, який має безпосередній вплив на інститути і механізми державної влади, фактично аналогічний державній організації. Ad hoc на сучасні європейські мови, зокрема англійську, термін «πόλις» перекладається переважно як «місто-держава» [16, с. 140], «держава»

або «політична асоціація» (the political association) [12, с. 2-3]. Формальне вживання сучасного терміна «держава» для позначення античного полісу класичного періоду спотворює його самоуправну природу як добровільного об'єднання вільних людей.

Державою (полісом) філософ вважав таку сукупність громадян, що самодостатня для незалежного існування (πόλις δε τό των τοιούτων πλήθος κανόν πρὸς αὐτάρκειαν ζωής) [12, с. 178-179]. Арістотель підкреслював семантичну двозначність терміна «поліс» – одночасно і «держава» і «місто» (у англomовному перекладі Б. Джоветта – «the word 'state' is ambiguous, meaning both state and city») [13, с. 104]. Ф. Зуземіль з цього приводу зауважив, що було б простіше завжди перекладати грецьке слово «πόλις», «πολιτικός» як «місто» і «громадський», а не «state» і «political», але єдиного правила тут бути не може [29, с. 364]. Професор Фред. Д. Міллер (США), провідний спеціаліст з філософії Арістотеля, визнає, що у книзі III «Політики» поліс трактується як держава з усіма необхідними атрибутами, а у книзі I, навпаки, – як спільнота людей, комплекс міжособистісних відносин [24, с. 63-64].

Зв'язок понять «πόλις», «κοινωνία» та «πολιτεία» добре ілюструє наступне твердження творця «Політики»: «якщо держава (πόλις) є співтовариством (κοινωνία), а співтовариство громадян (κοινωνία πολιτών) є спільнотою, утвореною за конституцією (πολιτεία), то будь-яка зміна форми цього співтовариства веде до зміни у державному устрої (полісі) [29, с. 365]. Таким чином, для Арістотеля співтовариство повноправних мешканців міста (κοινωνία πολιτών) є державним об'єднанням громадян (κοινωνία πολιτείας), утвореним на демократичних засадах, оскільки давньогрецький термін «πολιτεία» найчастіше перекладається на сучасні мови як конституція (писана або неписана) або конституційний (демократичний) державний устрій. Тобто поняття «суспільство» та «держава» в умовах полісного устрою є фактично неподільними.

Найбільш чітко визначення Арістотелем поняття «держава» (поліс) міститься у VII кн. «Політики»: «ή δέ πόλις κοινωνία τις ἐστὶ των ὁμοίων, ἐνεκεν

δέ ζωής τῆς ἐνδεχομένης ἀρίστης» що в англomовному виданні Б. Джоветта перекладено як «держава не є простою спільнотою людей, а спільнотою рівних, об'єднаних прагненням до найкращого життя» [13, с. 273]; в українському перекладі О. Кислюка: «держава – це зв'язок між людьми, схожими одне на одного. І мета цього зв'язку – забезпечити якомога краще існування» [3, с. 192].

Поняття «κοινωνία» в Арістотеля позначає, по-перше, будь-яку форму комунікації чи соціальної взаємодії, добровільне об'єднання, асоціацію або кооперацію вільних людей у справах, що становлять обопільний інтерес. По-друге, – це асоційований орган, члени якого утворюють формальний союз. Взагалі давньогрецький іменник «κοινωνία» має багато значень. Етимологічно він пов'язаний з прикметником κοινός (загальний, такий, що належить всім, властивий всім; загальний у значенні громадський, публічний) та дієслова κοινωνέω (брати участь, поділяти та спілкуватися, мати зв'язок). Звідси κοινόν – одночасно й спільність у загальних справах, й суспільство, громада, громадські справи, держава. Відповідно «κοινωνία» в залежності від контексту означає або «спілкування, співтовариство, зв'язок», або «спільність, суспільство, союзні відносини».

У філософській обіг поняття κοινωνία ввів Платон для позначення трьох форми спільності: між ідеями та чуттєвими речами, міжособистісні стосунки людей та взаємовідношення між людьми і богами. Платон розрізняв «причетність, участь, прилучення» (μέθεξις) і «спілкування, спільність» (κοινωνία). Перше значення він пов'язував з феноменами мисленими, осяжними тільки розумом, а друге – з чуттєвими речами. За Платоном, спільність (κοινωνία) радості й смутку еднає, відособленість у почуттях (ιδίωσις) розкладає державу [7, с. 154; 25, с. 213]. Термін κοινωνία ἢ πολιτική зустрічається у Платона лише один раз. У діалозі Алквіад I він вживає його у значенні «політичний союз» (у російськомовному перекладі філософа В. Соловйова), проте зміст цього терміна не розкривається. Взагалі для Платона найкраще керована держава є подібною до одноосібної людини. У платонівських уявленнях про ідеальну державу κοινωνία (у значенні громада чи

співтовариство) визначалася як тілесна цілісність, що має спільну душу та почуття, або таке «загальне співтовариство» (πάσα η κοινωμία), що пов'язує суспільне тіло з колективною душею в єдиний організм на чолі з правителем (άρχοντας). Державою у Платона завжди називається поліс, тому протиставляти поняття «державна» (πόλις) й «організоване суспільство» (κοινωμία) не коректно.

Порівнюючи політичні погляди Платона і Арістотеля, філософ Є. Трубецької, свого часу підкреслював, що у платонівській державі знищується будь-яка різноманітність, все життя підпорядковується єдиному божественному порядку, позбавленому особистісних відмінностей. За його висновком, скасовуючи всяку якісну різноманітність елементів гуртожитку, Платон насправді підриває поняття держави [6, с. 13].

Стосовно значення ключового у нашому контексті поняття «κοινωμία ἢ πολιτική» не існує загальної думки. Традиційний переклад – «політична спільнота» (Б. Джоветт) або «політична асоціація» (Е. Баркер). Перекладач Арістотелевої «Політики» Г. Рекхем зауважує, що слово «κοινωμία» у давньогрецькій мові не мало спеціальної політичної конотації, як англійське слово «community» (спільнота або співтовариство). Тому він вживає більш загальний термін «partnership» (партнерство), хоча «political community» в нього теж зустрічається [12, с. 2, 557]. Деякі автори пропонують повернутися до традиційного варіанту (community) [27, с. 295], інші вважають за доцільне використовувати всі названі терміни в залежності від контексту [16, с. 140]. У класичному російськомовному перекладі «Політики» Арістотеля С. О. Жебельова «πόλις» перекладається як «державна», а «κοινωμία» як «общение» [1, с. 376]. У новітньому українському перекладі О. Кислюка поняття «κοινωμία» трактується як «певне об'єднання», «політичне об'єднання» або, навіть, «громадянське об'єднання» – і в такому сенсі становить важливий атрибут держави (поліса) як «об'єднання об'єднань» [3, с. 15, 188].

У трактаті «Нікомахова етика», який логічно та змістовно передуює «Політиці», Арістотель наголошує, що будь-які співтовариства (κοινωμία) є частинами державного співтовариства (της πολιτικής, державної діяльності),

об'єднані у прагненні до взаємної вигоди (αἱ δὲ κοινῶναι πᾶσαι μορίοις εἰκόασι τῆς πολιτικῆς συμπορεύονται). В. Ставнюк перекладає ἡ πολιτικὴ κοινῶνία як «державна спільнота». В інших випадках він тлумачить κοινῶνία як «взаємини людей» або «суспільні взаємини» в неполітичному сенсі [2]. На нашу думку, враховуючи виключну важливість для Арістотеля моральної конотації терміна «поліс» як об'єднання вільних громадян задля спільних пошуків загального блага, більш коректним є визначення κοινῶνία як «співтовариства» або «партнерства».

Отже у давньогрецьких Афінах терміном «поліс» позначалося, по-перше, місто-державу як самоуправне співтовариство, а, по-друге, громада, сукупність повноправних мешканців міста та передмість, що представляли організовану політичну одиницю [17, с. 8]. Поліс за Арістотелем – це вища форма громадської спільності, що включає до свого складу всі інші – родини та поселення – й тому має політичний характер. «Політичність» поліса не слід розуміти у сучасному значенні, скоріше, – це самодостатнє співтовариство вільних громадян, що спільно виробляють загальні цілі, хоча й не беруть безпосередню участь в їх досягненні.

Держава у Арістотеля ототожнюється з полісом, оскільки він є, за твердженням філософа, політичним об'єднанням (ἡ πολιτικὴ κοινῶνία), утвореним для певного щастя людей, що входять до цієї самоуправної громади [3, с. 15]. Тому κοινῶνία є державним союзом вільних громадян, які створюють його для досягнення спільних цілей. Арістотель використовує це поняття передусім у практичному значенні «суспільство, союзні відносини», тоді як в Платона держава розуміється як надособистісний духовний зв'язок. Зрозуміло, що для Арістотеля поліс є об'єднанням лише вільних громадян (ἡ δὲ πόλις κοινῶνία τῶν ἐλευθέρων ἐστίν) [12, с. 204-205].

Сфера приватного життя (разом із сферою економічної діяльності) за визначенням мала для давньогрецьких мислителів нижчий статус ніж публічна сфера, асоційована із державними справами. Арістотель протиставляє державу (πόλις) як царину громадської самодіяльності не політичному суспільству

(κοινωνία ή πολιτική), оскільки не бачив суттєвої різниці між ними, – а домоволодінню (οίκος) як сфері приватного життя. Взагалі розбіжності між «державою» і «суспільством», політичним або громадянським суспільством в цій оригінальній парадигмі мало помітні [14, с. 17].

У сучасній грецькій мові для позначення громадянського суспільства за традицією вживається термін κοινωνία των πολιτών, що буквально означає «співтовариство громадян». Уточнимо, що новогрецьке κοινωνία (співтовариство) на відміну від латинського societas (суспільство) більш акцентоване на позначення організованого співжиття людей, об'єднаних спільними моральними цінностями. Тоді як латинське societas (від socius – спільний у значенні «союзний») поруч з іншим вказує на засноване на правових нормах співробітництво в ім'я практичних цілей, перш за все політичних (коаліція, союз) або економічних (наприклад, торгове товариство, комерційна компанія тощо)¹. З іншого боку у Візантійській імперії VII-VIII ст. діяли професійні союзи або торговельні об'єднання, що позначалися як кінонії (κοινωνία за правилами новогрецького мовлення), створені невеликою кількістю так званих «співучасників» (συκοινωνοί), які звичайно були добровільними індивідуальними торговцями та ремісниками-пайовиками таких об'єднань. Такі об'єднання, як і західноєвропейські компанії (societates), виступали підприємницькими організаціями, заснованими на угоді між пайовиками про спільне ведення справи та поділ прибутків. У випадку порушення однією з сторін умов угоди передбачалися відповідні матеріальні санкції [8, с. 37]. Можливо саме завдячуючи таким комерційним об'єднанням давньогрецьке поняття κοινωνία зберіглося до нових часів та виступило свого роду понятійним «містком» між античним співтовариством вільних громадян та сучасним громадянським суспільством як незалежної від прямого державного втручання царині громадської самоорганізації, передусім у підприємницькій сфері.

¹Societas civilis у середньовічній Європі А. Блек трактує як «партнерство на підставі закону, засноване на рівності юридичного статусу, проте з відмінностями у матеріальних статках та здатностях його членів» [14, с. 33].

Платонівська традиція поваги до духовної цінності людського спілкування органічно увійшла до християнської доктрини. У Священному Писанні Нового Завіту *κοινωνία* розуміється як спілкування, співпричетність й повнота життя в Бозі. У східному християнстві слово «кінонія» мало безліч значень: єдність християн з Богом, спілкування віруючих один з одним, таїнство Причастя тощо. За Новим Завітом *κοινωνία* є «спілкуванням віри й любові» (Филим. 1, 6; 2 Кор. 9, 13; 1 Іоан. 1, 37). Воно передбачає не зовнішню угоду, союзу для відомих цілей, а внутрішнє тісне спілкування декількох особистостей (порівн. Гал. 2, 9), теж саме, що й *ἀδελφότης* (братерство). Виражається *κοινωνία* між іншим у милостині бідним (Римл. 15, 26), у благодійному ставленні до них (Євр. 13, 16).

У католицькій доктрині поняття *κοινωνία* відображається в латинському терміні *communio* (спільність, участь, у т.ч. церковна єдність, причастя). В екуменічному русі з часів Другого Ватиканського собору (1965 р.) поняття *communio* є одним з провідних з точки зору прагнення до міжконфесійного порозуміння.

У модерну епоху аристотелева *κοινωνία* через латинське *societas* увійшла до більшості європейських мов. Рецепція поглядів філософа на державу і суспільство достатньо повно досліджена у сучасній європейській державно-управлінській та історичній науці. Нагадаємо лише основні моменти. Вперше латинський термін *civilis societas* як еквівалент *κοινωνία ἢ πολιτική* використав давньоримський політик та мислитель Марк Тулій Ціцерон у діалозі «Про державу» (сер. I ст. до н.е.), проте в дещо іншому значенні. Для нього держава (*civitas*) перш за все освячувала спільний правовий порядок (*iuris societas civium*). Ціцерон розглядав суспільство (*societas*), за влучним визначенням заслуженого професора історії політичної думки Університету Данді (Шотландія) А. Блека, як партнерство на підставі закону [14, с. 33], а громадянське суспільство (*civilis societas*) не стільки як *моральну*, а переважно як *юридичну* категорію, систему однакових для всіх громадян прав і обов'язків. Саме завдяки закону як «сполучної ланки громадянського суспільства» (*quare cum lex sit civilis societatis vinculum*), на його думку, може утримуватися

товариство громадян (*societas civium*), що мають неоднаковий суспільний стан [10, с. 53]. Слідом за Арістотелем він вважав бажання людей «жити щасливо і в пошані» (*beate et honeste vivendi*) першою підставою для виникнення суспільства громадян (*societas civium*), що має здійснюватися «у відповідності з державним устроєм, частково на підставі звичаїв, частково на основі законів» [10, с. 125].

Популярний серед сучасників діалог «Про державу» було за виключенням деяких уривків втрачено у V ст. і відкрито наново тільки на початку XIX ст. Тому середньовічні латинськомовні коментатори творів Арістотеля, інспіровані визначним шанувальником давньогрецького філософа Томою Аквінським (XIII ст.), мали самостійно виробляти відповідну термінологію. Перші італійські перекладачі «Нікомахової етики» у середині XIII ст. тлумачили *κοινωνία ἢ πολιτική* як *politica communicatio*, а *πόλις* як *police* [20, с. 34]. Пізніше у 60-ті рр. XIII ст. філософ і теолог Вільгельм Мербеке (Moerbeke), добре обізнаний з давньогрецькою мовою, надав більш точний переклад – відповідно *communicatio politica* або *civilis communitas* (останнє в значенні «спільність, спілкування або громадськість») та *civitas* [27, с. 299]. Відтоді *civitas* як латинська калька від давньогрецького *πόλις* у значенні «співтовариство, співдружність; держава як сукупність громадян» остаточно закріпилося у науковій традиції².

Тлумачення В. Мербеке було використано і поширено у класичних творах Томи Аквінського (*communitas* як суспільство, *civitas* як поліс, *communitas civitatis* як громадянське суспільство або поліс)³. У цьому сенсі слід розуміти його коментарі до текстів Арістотеля: «*omnis civitas est communitas quaedam*» (кожне місто [тобто поліс] є певною спільнотою) «*civitas est communitas perfecta*»

² *Civitas* у схоластичній літературі трактувалося переважно як спільна справа (*res publica*), тобто суспільна інституція, держава, що має діяти в інтересах всіх; *communitas*, навпроти, розглядалася як система суспільних відносин, сфера спілкування людей. Зв'язок цих понять добре помітний у тексті Томи Аквінського: «*in civitatibus... quanto aliquis plus servivit communitati, tanto plus accipit de bonis communibus*» (Thomas Aquinas. *Sententia libri Ethicorum*. Lib. V. Lect. 6) (у державі ... той, хто більше працює для суспільства, той більше отримує загальних благ) [9, с. 148 прим.].

³ Термін «*communitas*» серед іншого розглядався західноєвропейськими схоластами XIII-XIV ст. як «спільність майна», наприклад у Томи Аквінського («*communitas rerum attribuitur juri naturali*») та Іоана Дунса Скота («*communitas omnium rerum*») [див. 9, с. 139, 169].

(місто [тобто поліс] являє собою ідеальне співтовариство), «*civitas est communitas per se sufficiens*» (місто [тобто поліс] є співтовариством самодостатнім) або «*communitas civitatis est naturalis*» (громадянське суспільство є природним [утворенням]). Нарешті: оскільки місто (*civitas*) включає в себе всі інші громади (*communitates*, тобто родини та поселення) воно є політичним співтовариством і тому є співтовариством найголовнішим [28].

На межі 70-80-х рр. XIII ст. послідовник Томи Аквінського генерал ордену августиніанців Егідій Римський (Giles of Rome) у своїх коментарях до Арістотеля застосував термін *societas civilis* для позначення сфери діяльності світської влади, підпорядкованої вищому духовному авторитету церкви [15, с. 28]. Проте тільки після появи латинських перекладів «Нікомахової етики» (1416 р.) і «Політики» (1438 р.), виконаних флорентійським гуманістом Леонардо Бруні, у західній науковій традиції затвердилося сприйняття *κοινωνία ἢ πολιτική* як *societas civilis*. Для Л. Бруні – канцлера Флорентійської республіки доби її піднесення – природним було бачити причини успіху в політичній та економічній активності міської громади та підпорядкованих їй органів самоврядування. Звідси його акцент саме на *societas* як інституційне організоване комерційне середовище, а не на *communitas* в значенні «спільність інтересів, спілкування», термін, який асоціювався з *communicatio* латинських перекладів Біблії. Дж. Шмідт зауважує з цього приводу, що переклад В. Мербеке віддзеркалював світосприйняття монаха, а Л. Бруні – людини епохи Гуманізму [27, с. 301]. Пізніше у першій третині XVI ст. слідом за Бруні один з ідеологів Реформації Філіп Меланхтон використав поняття «*societas civilis*» як синонім «політичного суспільства», тобто сфери соціальної та політичної активності, непідконтрольної духовній владі, для критики релігійних радикалів, що намагалися негайно встановити Царство Боже на землі [15, с. 8-9].

Отже, Л. Бруні надав гуманістичну інтерпретацію «Політики» Арістотеля, а Ф. Меланхтон включив її до модерної системи християнського світогляду. За 125 років після появи першого друкованого видання латинського тексту Л. Бруні (1475 р.) відбулося близько п'ятдесяти його перевидань в усіх

культурних центрах Західної Європи [20, с. 42]. Саме з того часу термін «societas civilis» закріпився майже у всіх європейських мовах. Концепція громадянського суспільства Арістотеля увійшла до дискурсу європейської політичної філософії від Цицерона до Томи Аквінського і далі – до Локка і Канта і остаточно не зникла й по сьогодні. Ототожнення *πολιτική* (державна діяльність, політика) і *civitas* (співтовариство) сприяло поширенню до кінця XVIII ст. ставленню до феномена громадянського суспільства як еквіваленту держави у ціцеронівському розумінні останньої, тобто – *res publica*, буквально «загальногромадської справи». В семантичній опозиції «державна-громадянське суспільство» наголос впав саме на «суспільство».

Висновки. Таким чином, громадянського суспільства, як і держави в сучасному розумінні в умовах античного полісу за античних часів не існувало. Етимологічний та змістовний аналіз відповідних термінів, здійснений з урахуванням соціального та інтелектуального контексту їх походження та поширення, дозволяє дійти висновку про фактичну неподільність понять «суспільство» та «державна» в античному науковому дискурсі за доби Платона та Арістотеля (V-IV ст. до н.е.). Звичайно йдеться про деяку умовну, але не утопічну, ідеальну модель суспільного устрою, частково здійснену в Афіській державі періоду її розквіту.

Використані Арістотелем у трактаті «Політика» терміни «κοινωνία ή πολιτική» та «πόλις» мають достатньо широке семантичне поле, що було відомо ще за давніх часів. «Κοινωνία» для Платона і Арістотеля – це, по-перше, *моральна спільнота*, певна форма комунікації чи соціальної інтеракції, добровільне об'єднання, асоціація або кооперація вільних людей у справах, що становлять обопільний інтерес; по-друге, – асоційований орган, члени якого утворюють формальний союз. У першій або платонівській традиції «κοινωνία» означає духовний зв'язок людей, єдиних у своєму прагненні до загальної досконалості. Будь-яка диференціація людської спільноти за індивідуальними інтересами тут виключалася, оскільки перешкоджала декларованій цілісності. Пізніше платонівська традиція відобразилася у християнській доктрині єдності

віруючих з Богом та між собою, здійсненому у таїнстві Причастя. Християнська *κοινωνία* (у православ'ї – кінонія) є канонічною основою для спільних дій самостійних церков у сучасному екуменічному русі.

Арістотелева традиція «*κοινωνία*» як вільного об'єднання різних індивідуальних інтересів заради забезпечення кращого життя для всіх повноправних членів громадянської спільноти також мала довгу історію. Арістотель розглядав «*κοινωνίαις*» як природні форми спільного життя – родину та поселення, що разом утворюють вищу форму спільноти – *κοινωνία ἢ πολιτική* або політичну спільноту. Політичну, звичайно, не в сучасному сприйнятті, а як самодостатнє співтовариство вільних громадян, що спільно забезпечують для себе краще умови існування та з цією метою утворюють поліс. Тому поліс – античне автономне місто-держава – як за визначенням вища форма громадської спільноти мав «політичний» характер, а саме користувався правом самостійного цілепокладання та реалізації спільної мети. Тому *κοινωνία ἢ πολιτική* доцільно розглядати як загальне родове поняття, до якого поліс відносився як окремий видовий прояв. У такому контексті не коректними є спроби трактувати *κοινωνία ἢ πολιτική* як зародкове «громадянське суспільство», а поліс як державу у сенсі політичне утворення з визначеною територією, економікою і адміністративною владою тощо.

Рецепція поняття «*κοινωνία ἢ πολιτική*» у філософській та державницькій думці Давнього Риму збагатила його зміст. Для Ціцерона політична спільнота – це перш за все не *моральна*, а *суто юридична* єдність різних за статусом людей. Він першим у латинській літературі викарбував термін «*civilis societas*» або «*societas civium*» (дослівно «громадянське суспільство» та «суспільство громадян») як *юридичну категорію*, систему однакових для всіх громадян прав і обов'язків. Сутність нового поняття повною мірою виявилася в творах західноєвропейських коментаторів та послідовників Арістотеля та Ціцерона XIII-XV ст. У латинських перекладах «Політики» «*κοινωνία ἢ πολιτική*» відображався або як «*communitas civilis*», або «*societas civilis*». У першому випадку йдеться про спільність інтересів, процес і результат спілкування, а в другому – про інституційно організоване суспільне середовище, в межах якого

реалізуються приватні (перш за все комерційні) інтереси окремих людей. Одночасно давньогрецький поліс перетворився на латинський *civitas* (суспільна інституція, держава, що має діяти в інтересах всіх), відокремлений від «*communitas*» як неформальної спільноти, об'єкта державного впливу.

Отже, детальний аналіз оригінальних текстів доводить, що саме давньогрецьке поняття «κοινωνία ή πολιτική» через середньовічне латинське «*societas civilis*» у значенні сфери поєднання приватних інтересів людей, відмежованої від організуючого впливу *civitas* як державної влади, що формується, за модерних часів (XVIII-XIX ст.) стало підґрунтям для твердження сучасної концепції громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. *Аристотель*. Политика / Аристотель. Сочинения : в 4 т. ; пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 375–644. – (Филос. наследие. Т. 90).
2. *Арістотель*. Нікомахова етика / Арістотель ; пер. з давньогр. В. Ставнюк. – К. : Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.
3. *Арістотель*. Політика / Арістотель ; пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
4. *Зидентоп Л.* Демократия в Европе / Л. Зидентоп. – М. : Логос, 2001. – 312, XLVII с.
5. *Карась А.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія / А. Карась. – Київ ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
6. *Платон*. Государство / Платон ; пер. с древнегреч. А. Н. Егунова ; вступ. ст. Е. Н. Трубецкого ; коммент. В. Ф. Асмуса ; примеч. А. А. Тахо-Годи. – М. : Академический проект, 2015. – 398 с. – (Философские технологии).
7. *Платон*. Держава / Платон ; пер. з давньогр. Д. Коваль. – К. : Основи, 2000. – 355 с.
8. *Сорочан С. Б.* Типологія торговельно-ремісничих асоціацій Візантії VII-IX ст. / С. Б. Сорочан // Археологія. – 1995. – № 1. – С. 34–46.
9. *Стецюра Т. Д.* Хозяйственная этика Фомы Аквинского / Т. Д. Стецюра. – М. : РОССПЕН, 2010. – 303 с.
10. *Ціцерон Марк Тулій*. Про державу; Про закони; Про природу богів / Марк Тулій Ціцерон ; пер. з латин. В. Литвинов. – К. : Основи, 1998. – 476 с.
11. *Arenhövel Mark.* Zivilgesellschaft Bürgergesellschaft [Електронний ресурс] / Mark Arenhövel // Wochenschau II. – 2000. – No. 2. – Marz/April. – S. 55–64. – Режим доступу : http://egora.uni-muenster.de/pbnetz/bindata/pbnetz_zivil.pdf.
12. Aristotle Politics with an English translation by H. Rackham, M.A. [Електронний ресурс]. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1959. – XXII, 684, 10 p. – Режим доступу : <https://ryanfb.github.io/loebolus-data/L264.pdf>.
13. Aristotle. Politics. Benjamin Jowett (transl.), H.W.C. Davis (ed.). – New York : Cosimo Classics, 2008. – 368 p.
14. Civil Society. History and Possibilities [Електронний ресурс] / Ed. by S. Kaviraj and S. Khilnani. – Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – P. 11–32. – Режим доступу : <http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam031/00065176.pdf>.
15. *Colas Dominique.* Civil Society and Fanaticism: Conjoined Histories / Dominique Colas ; Eng. trans. from French Amy Jacobs. – Stanford : Stanford University Press, 1997. – 512 p.

16. *Deslauriers Marguerite*. Political Unity and Inequality. The Cambridge Companion to Aristotle's Politics / Marguerite Deslauriers, Pierre Destrée (eds). – Cambridge : Cambridge University Press, 2013. – P. 117–143.

17. *De Wiel Boris*. A Conceptual History of Civil Society: From Greek Beginnings to the End of Marx [Електронний ресурс] / Boris DeWiel // Past Imperfect. – 1997. – Vol. 6. – P. 3–42. – Режим доступу : <https://ejournals.library.ualberta.ca/index.php/pi/article/viewFile/1422/963>.

18. Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon [Електронний ресурс] / Ed. by Barbara Cassin. – Princeton and Oxford : Princeton University Press, 2014. – XXXV, 1297 p.. – Режим доступу : http://www.eng11.com/uploads/5/7/7/9/57799873/dictionary_of_untranslatables.compressed.pdf.

19. Ehrenberg John. Civil Society: The Critical History of an Idea / John Ehrenberg. – New York : New York University Press, 1999. – XXI, 283 p.

20. *Hallberg Peter*. From koinonía politikè to societas civilis: Birth, Disappearance and First Renaissance of the Concept / Hallberg Peter, Wittrock Björn // The Languages of Civil Society ; Peter Wagner (ed.). European Civil Society Series. – New York and Oxford : Berghahn Books, 2006. – P. 28–51.

21. International Encyclopedia of Civil Society / Helmut K. Anheier, Stefan Toepler, Regina List (eds). – New York : Springer Science & Business Media, 2010. – 1686 p.

22. *Keane John*. Despotism and Democracy: The Origins and Development of the Distinction Between Civil Society and the State, 1750-1850 [Електронний ресурс] // Civil Society and the State: New European Perspectives ; J. Keane (ed.). – London : Verso Books, 1988. – P. 35–71 [Електронний документ]. – Режим доступу : <http://www.bresserpereira.org.br/terceiros/cursos/2015/John-Keane-Despotism-and-Democracy-1.pdf>.

23. Laudani Raffaele. Aux origines de la société civile [Електронний ресурс] / Raffaele Laudani // Le Monde diplomatique. – Septembre 2012. – P. VI-VII. – Режим доступу : <https://www.monde-diplomatique.fr/2012/09/LAUDANI/48145>.

24. *Miller Fred D., Jr.* The State and the Community in Aristotle's Politics [Електронний ресурс] / Fred D. Miller, Jr. // Reason Papers. – 1974. – Vol. 1. – P. 61–69. – Режим доступу : https://reasonpapers.com/pdf/01/rp_1_5.pdf.

25. Plato's Republic. The Greek Text. In 3 vols. / Ed. with notes B. Jowett, L. Campbell. – Vol. I. Text. – Oxford : Clarendon press, 1894. – XV, 490 p.

26. Political Thinking, Political Theory, and Civil Society / Steven M. DeLue, Timothy M. Dale. – 3rd edn. – London and New York : Routledge, 2016. – XI, 388 p.

27. Schmidt James. A Raven with a Halo: The Translation of Aristotle's Politics [Електронний ресурс] / James Schmidt // History of Political Thought. – 1986. – Vol. VII (2). – P. 295–318. – Режим доступу : https://open.bu.edu/bitstream/handle/2144/3901/schmidt_raven_offprint.pdf?sequence=2&isAllowed=y.

28. St. Thomas Aquinas. Sententia libri Politicorum. Commentary on Aristotle's Politics. Book 1: Lesson 1, and Book 3: Lessons 1-6 [Електронний ресурс] / Transl. by Ernest L. Fortin and Peter D. O'Neill. – Режим доступу : <http://dhspriority.org/thomas/Politics.htm>.

29. The Politics of Aristotle. A revised text with introduction analysis and commentary by F. Susemihl & R.D. Hicks. – London-New York : Macmillan, 1894. – XV, 689 p.

Nikitin V. V. Formation of Civil Society Terminology in Works by Aristotle and His Adherents.

The paper, for the first time in the Ukrainian science of public administration, reviews the origin and authentic meaning of the Ancient and Medieval terminology of the civil society, sums up the views of domestic and foreign authors on the etymology and essence of its basic terms, and clarifies common scientific ideas about the content of the conceptual framework of the civil society phenomenon.

Key words: civil society, Aristotle, ancient polis, social community, political association, the city-state.

Никитин В. В. Формирование терминологии гражданского общества в трудах Аристотеля и его последователей.

В статье впервые в отечественной науке государственного управления исследованы происхождение и аутентичное значение античной и средневековой терминологии гражданского общества, обобщены взгляды отечественных и зарубежных авторов относительно этимологии и сущности основных терминов, уточнены современные научные подходы к анализу содержания понятийной базы феномена гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, Аристотель, античный полис, сообщество граждан, политическая ассоциация, город-государство.

Надійшла до редколегії 02.07.2016 р.

